

O svobodě slova

V českém prostředí dnes otázka svobody slova nejspíše nikoho nepřekvapí, a to rovnou ze dvou důvodů. Jednak opakovaně vyvstává v souvislosti s různými aktuálními domácími i zahraničními událostmi jako otevřená a žádající další zpracování. Dále se úvahy o svobodě slova v našem prostoru staly až tradičními, protože způsoby jejího (ne)uznávání v posledním století se na něm výrazně podepsaly a i ony pomohly jeho nedávnou historii ostře rozdělit do dvou období – komunistického a postkomunistického. Tyto důvody jsou však drobné ve srovnání s hlavní příčinou toho, proč svoboda obecně je a bude v(d)ěčným tématem. Tou je skutečnost, že existence „přirozeného, nezcizitelného a nezadatelného“ práva na ni je zpochybnitelná.

Je to velmi dráždivé, ale opravdu – problematičnost samozřejmého práva na svobodu spočívá už v neexaktnosti obou pojmů; termíny „svoboda“ a „právo“ se dají pojímat různě a vnitřně se dále diferencují, protože jejich automatické provázání není na čistě rozumové úrovni uznatelné. Zároveň to, do jaké košatosti jsme vyhnaly oba pojmy při filosofování a snaze popsat co nejpřesněji svět, nám nezakládá ještě možnost člověku svobodu odepřít. V našem myšlenkovém rámci je to dokonce nemožné, protože pracujeme s tím, že „svoboda je jedním z charakteristických rysů lidské bytosti“¹. A právě tuto svobodu, jejíž význam jsme zúžili přísouzenou funkcí „zčásti ustanovovat člověka“, cítíme nutnost chránit a zaručovat.

Uznáváme-li přirozené právo každého na svobodu, musí náš přístup vyústit v potvrzení tohoto práva v zákonech. Myšlenka svobody slova tak je politickou ideou, a to ideou, která je ale nadřazena každé jednotlivé politice, jde o něco, co nemá být modelováno systémem, ale co má modelovat systém. I díky této nadřazenosti je právo na svobodu vizí, jež staletí lidských dějin pouze nepřežila (jak se mnohdy hrdě hlásí u jiných hnutí, myšlenek, organizací atp.), nýbrž je vyztužila a určila jejich podobu, zatímco sama posílila a z vize povýšila na tezi a z teze na princip. Princip to sice rozhodně není uplatňovaný bez výjimky všude a bezpodmínečně, ale do budoucna se s ním počítá a jeho soustavné uvádění do praxe je žádané a vyjádřila bych dokonce optimisticky naději, že je jen otázkou času.

Důležitým mezníkem vývoje práva na svobodu byl bezesporu boj za nezávislost Ameriky, který se dá chápat jako první bitva ve válce o normativní uchopení práv člověka na svobodu jako vždy nadřazených politickému uspořádání.

Ve své podstatě byly události kolem roku 1774 v Americe bojem za zisk *negativní svobody*, v němž důležitou roli sehrála *pozitivní svoboda*. Rozdělení svobody na negativní a pozitivní svobodu definoval britský filosof Sir Isaiah Berlin a já si jej dovolím stručně pro potřeby úvahy uvést. Svoboda negativní

¹ Svoboda. *Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích*. Vyd. 1. Praha: Diderot, 1999, s. 352. Encyklopedie Diderot. ISBN 80-902-5559-0.

je zaručena nevměšováním se ostatních do mé činnosti, tím, že mě neomezují. Svoboda pozitivní souvisí se mnou samotným, pramení z toho, že „chci být svým vlastním pánem“²; mám-li tedy pozitivní svobodu, mé jednání odráží mé opravdové zájmy a cíle – jednám vzhledem k nim smysluplně.

To, že v 18. století šlo obyvatelům amerických osad o zisk negativní svobody, můžeme vyčíst i z Deklarace nezávislosti³. V ní se mluví o „dlouhém sledu zlořádu a uchvacování, pronásledující trvale týž objekt, který se rozvíjí do podoby podřízenosti naprosté despotii“ a o nutnosti se z této despotie vyvázat. Zásadní roli v dokumentu hraje prohlášení, že požadavek na nápravu poměrů je legitimní. V 18. století takové prohlášení bylo průkopnickou, (a i v souvislosti s tím) složitou záležitostí. Opíralo se o probíhající myšlenkové hnutí osvícenství a vycházelo z něho; akt osamostatnění se se v deklaraci odvážně předkládá jako racionální, dokonce nutný v kontextu trvale současnou vládou odíraných lidských „práv na život, svobodu a budování osobního štěstí“. Se soudností a rozmyslem, ale důrazně se v listině přiznává právo lidu se bouřit, jsou-li tato práva odírána. Šlo o „postavení zdravého rozumu jedince před lidstvo“⁴.

Boj za zisk negativní svobody byl legitimní (alespoň tak na něj dnes nahlížíme), rozhodně však nebyl legální. Toho si signatáři deklarace byli vědomi, nicméně je to od podpisu neodradilo. Jejich boj byl bojem pozitivní svobody, která nedbala hranic, které byly stanoveny a které myšlenku osamostatnění se, natož pak její uskutečnění, nepřipouštěly.

Střet volní činnosti, kterou chceme vyvíjet/vyvíjíme jako akt pozitivní svobody, a mantinelů, které máme v důsledku omezené negativní svobody, je okamžikem, který asi nikomu z nás není cizí. Vzpomeneme si všichni jistě na spoustu situací ze svých běžných dnů, kdy jsme cítili pnutí mezi tím, co máme dovoleno a co chceme udělat. Máme ale zkušenost veskrze ještě mnohem podobnější výše rozebírané, totiž již v úvodu zmíněnou zkušenost s útlakem práv a svobod za komunistického režimu a s bojem proti němu.

Tvrdit, že náš boj je shodný s bojem za nezávislost Ameriky v 18. století, by bylo hrubě zobecňující a rozvláčně zbrklé, ale paralelu oběma situacím upřít nemůžeme. U nás také docházelo k potlačení negativní svobody – byla u nás omezována svoboda projevu, právo na zisk a šíření informací, na vzdělání, svoboda vyznání atp. – a k odporu ze strany obyvatel (který byl projevem pozitivní svobody).

² Ačkoli je paradoxní spojovat svobodu se souslovím „být si svým vlastním pánem“, neboť „být si svým vlastním pánem“, to naznačuje vnitřní rozdělení se na dvě části – ovládajícího a ovládaného, tedy opět (částečnou) vnitřní nesvobodu.

³ Ostatně už název listiny je výmluvný; nezávislost znamená odpoutání se, vyvázání, prohlášení, že další strana nemůže určovat, co máme nebo nemáme dělat, a že nám tedy náleží upíraná negativní svoboda.

⁴ Hlavní tvůrce deklarace Thomas Jefferson o deklaraci prohlásil, že jejím účelem bylo „nehledat nové principy, nebo nové argumenty, o kterých doposud nikdo nepřemýšlel... ale postavit před lidstvo zdravý rozum jedince.“

Za naši deklaraci bychom mohli označit Chartu 77, ačkoli byla odlišná jak její úloha (směřovala k zahájení dialogu s vládnoucí mocí, ne k vyvázání se z jejího područí), tak její vyjednávací pozice (požadavky nebyly jen legitimní, ale i legální, odvolávala se na platné smlouvy) – strukturou a uváženými formulacemi se Deklarací nezávislosti podobá.

Co se obecně projevů (pozitivní svobody) Čechů proti útlaku týče, převažuje podle mého bohužel diskurs českého národa jako národa, který se musel neustále bránit útlaku a který získal svou definici dokonce možná ne *při* tomto vzdoru, ale právě *jím*. Český filosof Václav Bělohradský řekl, že „historickým znakem českého národa je, že se minul s politikou“ a že „politická opozice je zde nahrazena opozicí vůči politice“⁵, která nesměruje k politice, ale od ní. V tomto přístupu je málo pozitivní svobody a valná většina energie se točí kolem negativní svobody – tím, že odvrhneme politiku a otočíme se proti ní zády, rezignujeme na „my rozhodujeme“ a smíříme se s tím, že „se rozhoduje“. V souvislosti s komunistickým režimem tu mluví Václav Bělohradský o tom, že jsme nevyužili reálných možností odporu. Snad o to víc si proto zpětně vážíme osobností, které jich využívaly a zasazovaly se tak zásadním způsobem o ohrožené hodnoty.

Připomínání si a oslavování lidí, kteří jsou nám pro své odvážné (extrémně odvážné ve srovnání s laxním všeobecným postojem) činy hrdiny, má v sobě závazek, pakliže nechceme, aby naše adorování bylo jenom fraškou. Má v sobě závazek pěstít v sobě to, co obdivujeme na nich.

Nevím, jestli tento závazek dostatečně plníme.

Jde především o závazek k aktivnímu přístupu, k zapojování se. O pozitivní svobodu. O ní se říká, že je to „svoboda k“ – nevymezuje se, vztahuje se, řeší svůj vztah k něčemu. Negativní svobody jsme nabyli, ale pozitivní svobodu nám nikdy nezaručí třetí strana (ať už svým zasahováním nebo svým nezasahováním), musíme ji nebýt sami, resp. se jí nabít sami. Není přitom možné s čistým svědomím nedostatek pozitivní svobody svrhnout na důsledky historické zkušenosti s absencí negativní svobody: jak dokazují hrdinové našich i jiných dějí, ani přítomná absence negativní svobody nemusí znamenat absenci pozitivní svobody.

Stále se objevují akce, které po opečovávání tématu svobody volají⁶, a z mnohých příspěvků do diskuze vyplývá, jak silná, až samozřejmá je konotace nesvobody s komunistickým režimem. Svobodu

⁵ Václav Bělohradský: O češství. In: *Youtube* [online]. 1. 3. 2013 [cit. 2015-12-29]. Kanál uživatele Dokument pro lidi. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=PQuD3U0h2rU>

⁶ Např. v případě svobody slova jde jak o jednotlivé akce (diskuze v knihovnách na drobnější podtémata), tak i větší počiny, například Týden svobody slova v roce 2012 nebo pravidelné udělování Ceny Spirose Vergose za Svobodu projevu v rámci Festivalu spisovatelů Praha. A také to není pouze Vzdělávací nadace Jana Husa, která vybízí k reflexi tématu studenty. Např. Knihovna Václava Havla ve třetím ročníku Soutěže o nejlepší studentskou

samotnou považujeme za neautomatickou; je to hodnota, již je nutné si vybojovat a hájit. Naše úvahy jsou hlavně úvahami o negativní svobodě a o její absenci v minulosti, což z hlediska dneška nemusí být už vždy plně funkční. Hrozí, že se upneme na automatizované řešení tématu, kdy se svezeme na vzorcích, které jsou zde již zajety a které neurazí nás ani nikoho dalšího, ale které zároveň neposkytnou potřebné posunutí tématu. Mně samotné se nabídlo – ano, nabídlo se mi, tak to bylo mechanické – následující zpracování tématu svobody slova, které je zcela ilustrující:

Úsečné shrnutí aktuálního stavu problematiky

Dnes už můžu.

Takové vyjádření je jistě platným příspěvkem, platným ve věci náležitosti k tématu. Co se týče přínosu do diskuze také platným, ovšem málo. Omezeně. Jde o to, že kromě bonmotu postaveného na polarizování situace tehdy versus teď neobsahuje nic. Pocit „tehdy se nemohlo, dnes se může“ je cosi, co si do diskuze přinášíme a s čím je vhodné pracovat. Je-li ale předkládán jako výsledek uvažování, je to výsledek mizerný, neboť žádné skutečné uvažování neproběhlo.

Dnes už můžu. Ale budu?

Do našeho prostoru se pozitivní svoboda myslím teprve vměštnává, zvláště jde-li konkrétně o svobodu slova, protože slovo je subtilnější než např. život. Využít právo na život a právo na svobodu slova vyžaduje proto jiný um a vklad. I v případě svobody slova jde v jednotlivých případech o nerovnoměrné vměštnávání, což odráží skutečnost, že v jistých oblastech je pozitivní svoboda, „svoboda k“ jen těžko zbytná, protože představuje bazální podmínku pro celou oblast. Například umění. Umělecké dílo, je-li projevem vytvořením bez „svobody k“, bez opravdové vůle tvůrce, musí být nutně imitace a paskvil. Nesvobodné umění je oxymoron. Proto v literárních a hudebních textech nenarazíme na svobodu v úzkých. Je-li pozitivní svoboda v úzkých, pak je v úzkých také umění.

Na druhé straně škály je politika, kde věty typu „nikdo nechce jít dělat politiku“, volební účast i důvody neúčasti u voleb a žalostná podinformovanost mimo období voleb potvrzují, že politika je stále spíš „pro nás“ než „naše“. Nemáme vůli se o něco snažit (ať už o kvalitní pasivní příjem nebo o aktivní zapojení se). A pro „svobodu k“, pozitivní svobodu je vůle klíčová.

Na pozitivní svobodu existuje také „přirozené, nezczizitelné a nezadatelné právo“, jenomže ne jako na zaručené vlastnictví – každý ji má, každému musí být zaručena –, ale jako na možnost pozitivní svobody

esej vyhlásila téma „Svoboda projevu a moderní komunikační technologie – dvě strany jedné mince?“ a Český rozhlas uspořádal v roce 2011 soutěž s výstižným názvem „Svoboda slova včera a dnes“.

nabýt. Naši vlastní vůli a náš přístup nám nikdo nemůže dát nebo zaručit, stejně jako nás jich nemohou ani lehko zbavit, budeme-li proti.

Podle mého názoru je pro dobrý výsledek nutné, aby byly přítomny obě svobody (pozitivní i negativní). Vezměme si například řeč – řeč je definována jako konkretizace jazyka. Abychom promluvili, musíme k tomu mít vůli a projevit aktivitu – mít „svobodu k“ – a sestavit svou řeč z jazykových prostředků. Mluvčího lze omezit (tedy upřít mu negativní svobodu), a to zúžením palety možností, z kterých vybírá, osekáním jazyka. Nejsme v čisté fikci, komunistický režim pro sebe vytvořil jen s trochou nadsázky „newspeak“, když jazykové prostředky zredukoval a upravil podle svých potřeb. Zde jsou stěžejní dvě doplňující informace: tato „řeč“ nic nesdělovala a v podstatě tedy řečí nebyla (šlo spíš o mluvení, plkání) a běžní mluvčí na tento jazyk nikdy nepřistoupili, naopak jim byl pro smích a stával se předmětem vtipů.

Můj příspěvek je črtou, ne dokonalým výkresem. To bude zčásti způsobeno tím, že (snažíc se o vlastní stanovisko) jsem vyčerpala více sebe než téma, čemuž se snad v případě obsáhlého fenoménu svobody slova a práva na něj nelze divit; snaha zachytit z něj vše a nevynechat nic by byla šílená a nejspíš předem odsouzená k neúspěchu. Díky charakteru črty naštěstí nemůže být příspěvek uchopen jako zběsilá výzva k rychlému dobytí pozitivní svobody, tj. ke konání toho, co je možné jen proto, že je to možné. Na to je rozvrhnutý příliš filosoficky, chybí mu konkrétnost a příslušný agitační apel.

Je spíš upřímným pokusem nahlédnout na bohaté a taktéž mnohokrát prodiskutované téma a zaujmout k němu vlastní stanovisko, které v sobě nakonec onu výzvu má. Výzvu k mnohem drobnější činnosti, dalšímu uvažování – protože obecně pozitivní svoboda není o tom, že dělám, co můžu (protože to můžu dělat), ale o tom, že dělám, co cítím a shledávám, že je potřeba udělat. A to, co nedělám, nedělám proto, že nechci (třeba proto, že to shledávám neprospěšným), ne proto, že se mi nechce. Celá věc se navíc nikdy neodbude rozhodnutím ano/ne, jde o prezentaci celého postoje, který člověk musí zaujmout poté, co si najde dostatek informací a zpracuje je. Jde o kvalitativní záležitost, u které v dnešním světě mnoha podnětů a témat vzniká poptávka i po kvantitě.

Tato závěrečná výzva je motivovaná vyjádřeno stručně tím dojmem, že nás sice dnes v českém prostředí otázka svobody slova nezaskočí, ale ani nás nezastihne patřičně připravené.